

Komoróczy Géza

Városkép-műemlék: Pest régi-új zsidónegyede

Európa sok városában van történelmi zsidónegyed: a *régi ghetto* Velencében, *giudecca* Itália, *juderia* Spanyolország számos városában, a gyémántcsiszolók negyede Antwerpenben, a prágai zsidónegyed Löw rabbi zsinagógája, a héber számjegyes toronyóra és az elmúlt fél évezred halottait őrző temető körül. Magyarország történelmi városaiban a zsidónegyed hol csak egy utcácska, két középkori zsinagógával, mint Sopronban; hol egy külön utca, közvetlenül az Esterházy hercegek kastélya mellett, mint Kismartonban. Debrecenben az egykori tejszínház körül alig néhány ház. Csak az emléke van meg Pozsonyban, ahol a Váralja zsidóutcájának egyik felét hosszában lebontották.

Pest a kivétel. Itt a gyorsan fejlődő nagyvárosban igazi zsidónegyed alakult ki a XIX. század első felében. Valamelyest idősebb, mint a New York-i *Lower East Side*, ahol a kelet-európai zsidó bevándorlók ezrei találtak új otthonra.

A mai Budapesten Erzsébetváros és az egykor tőle elválasztatlan Terézváros szomszédos része együtt a régi pesti zsidónegyed. *Alt-neu*, régi-új: *új* a Várnegyedhez, a Vízivároshoz és főként Óbudához, *régi* a Lipótvároshoz képest. A zsidók megtelepülését Pest sz. kir. város magisztrátusa és német polgársága a XVIII. században tiltotta, és erőnek erejével akadályozta, amikor akadályozni már nem tudta, tartóztatta. A zsidók Óbudán laktak, a Zichyek birtokán, amely azután korona-javadalom lett; onnan jártak át Pestre, naponta, gyalogosan, a hajóhídon. Szükség volt rájuk: az *Aggkatonák ispotálya* nekik adta ki a kintok bérletét (1759), és megtartotta őket a *Granatérosok kaszárnyájának* parancsnoka is (1784). (Mindkét régi név mögött a mai Városháza épülete áll.) A négy pesti *sokadalom* (országos vásár) idején 8–8 napra kaptak tartózkodási engedélyt mint vásárolók vagy *traktérosok*, még rituális (*kóser*) konyhára is. Híres rabbijuk, Moses Münz (1750 k.–1831), aki a zsidó vallási életet, szembeszállva az újítókkal, konzervatív szellemben akarta megreformálni, és aki az új, klasszicista óbudai templomot – az akkori főváros egyik büszkeségét – felszentelte (1821): Münz rabbi is Óbudán lakott, onnan szórta szidalmazó szavait a felügyelete alatt álló, de kitaróan önállóságra törekvő pesti községre.

Jellegzetes vonása Pest településtörténetének, hogy a törökök kiűzése után a városfalon belül állhatott-épülhetett római katolikus, görög katolikus, szerb orthodox templom, de mind a lutheránusok (evangélikusok) temploma, mind a kálvinistáké (reformátusok) csak a középkori falakon kívül, a külvárosban kapott helyet (a Deák, illetve a Kálvin téren), és persze zsidók sem juthattak be a Belvárosba. A zsidók pesti horgonyhelye a vásártér volt, a Király utca torkolatánál a mai Deák tér széles öblében: a *kirakodó vásár*nak helyet adó *új piac* vagy *új vásártér*, amelyet azután neveztek *zsidópiac*nak is. II. József rendelkezései után már nemcsak tartózkodási engedéllyel bíró zsidók (*commorans*) fordultak meg Pesten: a túrt (*tolerált*) zsidók házat is bérelhettek. A Károly körút és a Király utca sarkán álló hatalmas – 1936-ban városrendezési okokból lebontott – *Orczy-ház*ban szívesen adtak nekik helyet: idővel a zeg-zugos épület minden lakását, de udvarait, üzleteit, vendéglátó helyiségeit is az ide települő zsidók foglalták el. Egy időben két zsinagóga volt az Orczy-házban, egy régimódi az udvari keresztcsárny

emeletén, egy újabb, az újtók temploma (a bécsi Seitenstettengasse reformtemplomának mintájára épült “Kórtemplom”, amelyben kórus énekelt) az északi – Király utcai – udvar hátsó szárnyába ékelve; továbbá rabbi-lakás, a zsidó község irodái, rituális fürdő, iskola, üzletek, és a Károly körútra néző kávéház, udvari kerthelyiséggel, de még zsidó sírkő-faragó műhely is. A Király utca belső szakasza, egészen a Terézvárosi templomig, lassan a zsidónegyed központjává vált, és az Erzsébetváros majorsági elhelyezkedésű – a városfalaktól, illetve a Belvárostól sugárban kifelé vezető utcákra merőleges – házaiba is jobbra zsidók költöztek, egészen a Dob, Wesselényi, Dohány utcáig, mellettük és közöttük románok és más, a Belvárosba a zsidókhoz hasonlóan nem bebocsátott népek. (A zsidónegyedbe van beékelődve a Holló utcai román templom és a román alapítványi Gozsdu-ház.) A XIX. század közepén már határozott körvonalakat öltött Pest igazi zsidónegyede: a Két szerecsen / Paulay Ede utcától a Dohány utcáig, a Terézvárosi templomtól és a Klauzál tértől a Károly körútig. A mai Erzsébetváros. Jelképes határ-jelzője volt a Pekáry-ház, a Király utca és a Csányi utca sarkán: neo-gótikába oltott, romantikus stílusú, háromemeletes sarokház, a kapu feletti erkélyt és az ablekkereteket tartó konzolokon hatágú csillag díszítéssel, a kapu fölötti fülkében két magyar vitéz szobrával: zsidó és magyar jelkép együtt. Vagy a Klauzál tér, egykor piac, amelynek a zsidónegyed felőli oldalán a kofák hízott libát árultak, a túlsó oldalon hentesáru volt a deszkapultokon, szalonna, sonka, kolbász. A kiváló statisztikus Kőrösi József fővárosi népszámlálási munkái szinte házról házra felmérték, feltérképezték Erzsébetváros zsidó lakóit is (1881 stb.). Később innen sugárzott ki a zsidó lakosság a főváros lassan kialakuló más zsidónegyedeibe: a gazdagabb Lipót- és Új-Lipótvárosba, a szegényebb Külső-Józsefvárosba, ahol a vásározók, a Monarchia keleti országrészeiből (Galicia, Kárpátalja, Máramaros) Pestre beköltözők találtak helyet maguknak. A Belső-Józsefvárosban csak a Rabbiképző kapott helyet, Ferenc József zsidók iránti jóindulatú politikájának reprezentánsa a mágnásnegyed peremén. Budára csak a leggazdagabb zsidók költöztek, a XX. században.

Az első imahelyek a Király utcában voltak, az első zsinagógák az Orczy-házban, de a pesti zsidónegyed rituális arculata a XIX. század utolsó negyedére alakult ki véglegesen. Ekkor már – 1868 után – a magyarországi zsidóság több irányzatra tagolódott: orthodoxok, neológok, több árnyalatban, haszidok, és ennek megfelelően több reprezentatív zsinagógát tartottak fenn. Ma Európa legnagyobb működő zsinagógája, a Dohány utcai nagytemplom a neológoké volt; az Orczy-ház keresztszárnyában lévő “nagy” zsinagóga (1829), és majd a Kazinczy utcai az orthodoxoké; a “Rombach” pedig, a Rumbach Sebestyén utcában, a neológ hitközség hagyományörző, konzervatív szárnyáé, amely közel állt a hitközségi szakadást elfogadni nem akaró *status quo* gyülekezetekhez. A három nagytemplom együttesének, a *pesti zsidó háromszögnek*, sehol másutt a nagyvilágban nem találni párját. És mellettük számon kell tartani a többi egykori imahelyet is: a “lengyelekét” és a szefárdiakét a Király utcában, a Budapesti Talmud Egyletét a Vasvári Pál utcában, ez utóbbi ma a lubavicsi haszidok temploma, és kis nemzetközi Talmud-iskola (*jesiva*) is működik benne.

Hasonló változatosságot képviselnek az építészeti stílusok. A “Dohány” (Ludwig Förster, 1859) a romantikus mór stílus remeke, a helyreállítás óta még

szébb, mint eredetileg volt, a frigyszekrény (“sátor”) Feszl Frigyesnek a Vigadó mellett legjelentősebb fennmaradt alkotása. A “Rombach”, a később híressé vált Otto Wagner fiatalkori főműve (1872) a bécsi kora-szeccessziót hozta be Pestre (itt végre be kellene fejezni a birtoklási viták és alkuk közepette szégyenteljesen félbehagyott helyreállítást, és az épületet átadni zsidó közösségi célra, még ha a hitközség kótyavetyélte is el közvetlenül a rendszerváltás előtt); az orthodox templom a magyarországi érett szeccesszió szép példája (Löffler Béla és Sándor, 1913). A Hősök temploma, az első világháború zsidó hősi halottainak emlékére, asszír formát, olaszos jelleget egyesítő építészet (Faragó Ferenc, 1931), úttörés volt az akkori Budapest egyházi építészetében, és mindjárt példa lett más egyházak számára is: bizonyította az egyházi építészet modern szellemű megújításának lehetőségét.

A pesti zsidónegyedben éltek híres rabbik és egyszerű ruhakereskedők (egyikük festett cég-hirdetése, néhány évvel ezelőtt, kibontva és helyreállítva, a Király utcában egy tűzfalon volt látható), kántorok, szegény tanítók (*melamed*, mint a fiatal Vámbéry Ármin), írók, költők, operaénekesek, mint egy időben Szomory Dezső, Füst Milán, Székely Mihály és sokan mások. A Holló az ezüstművesek utcája volt: itt lakott (a 4. számú ház emeletén, a zsidó fiúárvaház bérházában) Goldziher Ignác, az iszlám nagy tudósa, akinek nevééről a muszlim világban is számon tartják Magyarországot, és Kohn Sámuel, a magyar zsidó történetírás mestere, a Dohány magyar nyelvű hitszónoka; az épület lépcsőházának padlóburkolatát hatágú csillag díszíti.

A zsidóüldözések és a második világháború idején, a német megszállás után, a kormányzat és a fővárosi hatóságok az Erzsébetvárosban – illetve az Új-Lipótváros egy részében – jelölték ki a *csillagos házak*at, amelyekbe a zsidókat az egész városból összekényszerítették, majd 1944 sötét decemberében a nyilasok a pesti gettót is. Az üldöztetés és gonosz gyilkosságok mellett számon kell tartani, hogy a gettónak mindvégig működő önkormányzata volt, a Nemzetközi Vöröskeresztnek köszönhetően a körülményekhez képest szervezett ételmiszer-ellátás, konyha, kórház, rendőrség, gondoskodás a halottakról. A zsidónegyedben szinte minden házat emléktáblával lehetne megjelölni, utcát elnevezni Domonkos Miksárról, Benedek László doktorról. A Hősök temploma mellett az árkádsor és az udvar (Vágó László, 1931) szabad terében rögtön a gettó felszabadítása után – a tömegsírok helyén – a kegyeletes emlékezés színhelye alakult ki. Aztán a gettó emlékműve (Varga Imre, 1990) is a templom mellé került.

Némely városban a zsidónegyed nagyjából megmaradt a deportálásokat követő pusztítás és az elhurcolt zsidók hült helyével többé nem törődő újjáépítés után is, sok helyen csak emlékmű vagy tábla őrzi emlékét, vagy még az sem. De azokban a városokban, ahol a hajdani állapot épségben megmaradt vagy még helyreállítható: az egykori zsidónegyed mint *városkép-műemlék* újabban különleges figyelmet kap, mégpedig magától a várostól, a környező társadalomtól. Helyreállítják eredeti formájukban a zsinagógákat, a házakat, megpróbálnak zsidó életet lehelni az épületekbe. Krakko Nagy Kázmér király nevét viselő külső városrésze (Kazimierz), a csodálatos renaissance zsinagóga (XIV. század) könyéke megismételte a háború utáni Varsó csodáját, az elmúlt években valósággal újjáéledt: könyvesbolt, régiség-kereskedés, kóser éttermek, utazási irodák költöztek

a felújított házakba, évente művészeti ünnepnapokat rendeznek, nyári egyetemet a jiddis nyelv ápolására, megélénkült a turizmus mindenfelől a világból, Izraeltól Amerikáig, ahol az egyébként szinte csak fájdalmas emlékeket őrző lengyel zsidók vagy utódaik élnek. Bécsben a néhány éve véletlenül megtalált középkori zsinagóga, amelynek külön föld alatti múzeumot építettek a Judenplatz közelében, legalább jelképesen feltámasztotta azt a városrészt, amely már csak a nevében élt, és a zsidók deportálásának emlékműve a történelmi folytonosságot is helyreállította.

A zsidó zarándok-turizmus hálózatának Magyarország is része. Különleges ágazata ennek a turizmusnak a sírlátogatás (*kever avot*): haszid férfiak felkeresik az "atyák" sírját, egész csoportok, közösségek a híres rabbikét, Sátoraljaújhely, Olaszliszka, Bodrogkeresztúr, Mád, Nagykálló a célpontok, a bekerített, gondozott temetők sírkövein a frissen feketére festett nevek jelzik a törődést, Újhelyen rituális fürdő épült, épül a szállás is, hogy ne kelljen egy nap alatt oda-vissza megtenni Ferihegyről az utat. Ezek a kegyes turisták csak a zsidó emlékhelyeket keresik fel. De elég figyelni a Zsidó Múzeum forgatagát vagy nagyünnepeken a Dohány utcai templom látogatóit, a Rege vagy újabban a Flamenco szálló vendégeit: a zsidó világ nem ejtette ki szívéből Budapestet.

Miért kell megóvni a régi városrészeket? Egyszerűen is lehet felelni rá: azért, mert vannak. Nem pusztán az oda látogatók számára fontosak: lakói számára őrzik a város jellegét, jellemét. A történész ragaszkodni próbál a múlt minden fenntartható darabjához, mert ezek élnek a számára. Budapest régi zsidónegyede történelmünk része: a XIX. századi magyar történelemé, amelynek a zsidók tevéleges résztvevői voltak, sok területen alakítói: az Erzsébetváros házaiban élő vagy onnan származó zsidók. De éppen a történész tudja azt is, hogy a hagyomány fennmaradását nem az szolgálja, ha konzerváljuk: ahhoz, hogy éljen, folytonosan meg kell újítani. A megújítás a városokban is elkerülhetetlen, már csak technikai okokból is; de semmiképpen nem jelentheti a régi teljes félretolását. Róma a legnagyobb példa erre, vagy Konstantinápoly-Isztambul: eleven város mindkettő, anélkül, hogy régiségeiket, legyenek ásatási helyszínek vagy többször is átépített, de folyamatosan használatban maradt házak, pusztulni hagyták volna; ellenkezőleg, mint ékszerész a drágakőhöz, az időről időre szükségessé vált javításokkal, bővítésekkel új foglalatot készítettek hozzájuk. A középületek mindig nagyobb értéket képviselnek, mint az egyszerű lakóházak, több munka van bennük, többeknek és tartósabb használatra szánták őket: ezekhez mindenütt rendszerint hozzáépítenek, vagy legfeljebb kisebb-nagyobb átalakításokat végeznek rajtuk, de a budai Várnegyedben vagy Sopron Várkerületében a lakóházakon is több évszázad építkezőinek keze nyoma fedezhető fel. A városokban érték – műemléki érték – az utcakép is: az utcák vonala, a házsorok ritmusa, a homlokzatok, az épületek magassága. Az ívben görbülő középkori utcák megvédenek a széltől, a görbület megbontásával a kisváros veszít barátságosságából. A belső tereket meg kell újítani, komfortot teremteni bennük, de a házak alaprajza, térbeosztása, homlokzata, a házsorok, az utcák – bennük klasszicista és romantikus épületek – a történelem reánk hagyott értékei. Igen, azért kell megtartani őket, mert vannak.

Az Erzsébetváros nem *láthatatlan* zsidó Budapest, mint Lajta Béla vagy Kozma Lajos nem egy épülete városszerte, amely épületeknek zsidó volt ugyan a mestere,

de maguk a művek a nemzeti és modern építészet eszményeit követték vagy éppen alakították: az Erzsébetváros, jóllehet nem csupán zsidók lakják, valóságos és eleven zsidónegyed ma is. A nagytemplomok mellett itt vannak a magyarországi zsidóság központi hivatalai, a “Síp utca”; itt van a ritka gazdag gyűjteményeket kezelő Zsidó múzeum és levéltár; a Goldmark-terem, ahol az üldöztetés éveiben a magyar zsidó kultúra beszorítva is életben maradt; a nemrég új helyiséggel bővített rituális fürdő (*mikve*) a Kazinczy utcában; a Szent Egylet (*Chevra Kadisa*) irodája, amely az anyakönyveket őrzi és a temetőket gondozza; több étterem ízletes kóser konyhával (Hanna és King’s) vagy csak “zsidó jellegű” étel-kínálattal, cukrászda is (Fröhlich), üvegpalcain ízletes flódnival.

Aki látta Herzl Tivadar egykori szülőházának helyénél, a ma az ő nevét viselő téren a Múzeum kiállítására sereglő fiatalokat, kántor-hangversenyre fedett fejjel érkező közönséget; az elmúlt években – még a teret tönkre-szépítő gyeplátványok építése előtt – a zsidó kultúra nyár végi ünnepén a “Dohány” előtt klezmer zenét hallgató, a könyvsátrakban Kertész Imre tizenöt éven át íróasztalban rejtőző, de aztán világhírűvé vált *Sorstalanságát* vásárló vagy *A zsidó Budapest* esetleg még megmaradt példányait kereső embereket; látta ősszel, újév (*ros ha-sána*) alkalmából az istentiszteletre gyülekező férfiakat, nőket, gyermekeket, ünnepi öltözetben; “hosszúnap” (*jom kippur*) előestéjén a “Kazinczy”-ból vászoncipőben vagy szalmapapucsban lassan hazafelé tartó férfiakat, fülükben még a *Kol nidré* megrendítő melódiájával, az tudja: lehet zsidó életet élni Budapesten, jó a pesti zsidónegyedben.